NOVÝ POHLED NA TEORII VEŘEJNÝCH STATKŮ

František Ochraňa, FSV UK v Praze

Jiří Špalek: Veřejné statky. Teorie a experiment

Praha : C. H. Beck, 2011. 204 stran. ISBN 978 – 80 -7400 – 353 – 0.

Uplynulo již půl století od zveřejnění Samuelsonovy studie, v níž vyložil pojetí veřejných statků, které se stalo standardní součástí současné ekonomické teorie. Zdálo by se tedy, že nemá přílišný význam se zabývat zmíněnou problematikou, když i v české a slovenské literatuře existují práce, které se v rámci zkoumání veřejné ekonomie rovněž zabývají problémem veřejných statků. Z nich za pozornost stojí kolektivní práce „Veřejné finance“ slovenských a českých autorů Medved', Nemec a kol. (Sprint, 2011), jejímž spoluautorem je i J. Špalek.

Ve skutečnosti však, jak dokazuje recenzovaná publikace, je v současné teorii zabývaní se problematikou veřejných statků řada neprozkoumaných bílých míst, jejichž existence je dána jednak ontologií problému (nově se objevivšími jevy v oblasti zaopatřování a financování veřejných statků), tak i změnami paradigmatu v oblasti teoretických přístupů ke zkoumání veřejných statků. Na oba zmíněné faktory upozorňuje první kapitola, v níž autor píše: „Zatímco obecně přijímaným teoretickým závěrem analýzy veřejných statků je nezbytnost nějaké formy donucení k přispívání na veřejný statek, neboť lidé na tento typ statku nepřispívají, praxe je s tímto závěrem v rozporu... Stále více se – i zásluhou ekonomických experimentů – dostává do popředí otázka, zda je vhodné nadále vycházet z tradičního předpokladu racionálního jedince, který za všech okolností maximalizuje svůj materiální užitek“.

Recenzovaná publikace svými metodologickými východisky, argumentací a diskusí zaujme nejen ekonomy, ale i jiné vědecké pracovníky z oblasti sociálních věd. Přispívá totiž – na příkladu ekonomické analýzy veřejných statků – k diskusi o paradigmatu současné ekonomické vědy a o jeho proměnách.

Kniha je rozčleněna do deseti kapitol a svým obsahem řeší dva klíčové okruhy problémů týkající se teorie a praxe veřejných statků. První okruh, orientovaný zejména na metodologická východiska a teorii problému, je koncentrován v první až sedmé kapitole. Autor se v nich v kritickém pohledu na současné paradigma moderní mainstreamové ekonomie zabývá analýzou a deskripcí klasické teorie veřejných statků, problémem optimální produkce čistých veřejných statků, typologií veřejných statků, alternativními mechanismy produkce veřejných statků a teorií klubových statků. Na základě popisu zmíněného předmětného obsahu daného problému podává přehlednou analýzu vypočítající o stavu současného poznání v oblasti teorie veřejných statků. Jeho argumentace se opírá o věcnou znalost relevantních prací, které svým způsobem řešení nastolených problémů odpovídají logice kuhnovského řešení hlavolamu. Vychází ze Samuelsonova „pozitivního“ pohledu na veřejné statky, kdy pro tyto statky je charakteristické, že jsou nerivalitní a nevylučitelné ve spotřebě, což vede jednak k možnosti (či povinnosti)

spotřebovávat dané statky v přesně stanoveném množství, aniž by za něj spotřebitel platil. Tradiční závěr ekonomie hlavního proudu o převládající neefektivnosti dobrovolného přispívání na veřejný statek, kdy podle této teorie lidé budou na základě soukromého mechanismu alokace zdrojů přispívat příliš málo na veřejný statek, který tak bude poskytován v menším nežli efektivním množství, je konfrontován s kritickými pohledy na uvedený přístup. Autor v odkazu na Giersche uvádí i alternativní formu poskytování veřejných statků, která se opírá o dobrovolnou spolupráci, kdy daní aktéři takto konají v důsledku jiných nežli jen finančních podnětů. Jsou to podněty, které jsou zkoumány zejména behaviorální ekonomii a v podstatě odpovídají intenzi Kuhnova pojmu „anomalie“ ve vědecké explanaci, jak ji podává ve své práci *Struktura vědeckých revolucí*.

V kontextu rodících se anomálií J. Špalek upozorňuje na skutečnost, že převažující analýza veřejných statků vychází z poptávky po veřejných statcích. Ukazuje se však, že je potřebné zvažovat i jiné typy veřejných statků, které se podstatně liší od standardního modelu veřejných statků charakterem nabídky tohoto typu statků. Autor dokládá, že v některých případech je dostačující, aby na daný statek dobrovolně přispíval pouze jediný člen skupiny, v jiných případech je tomu přesně naopak, kdy jedinec může zcela znemožnit poskytování tohoto statku. To vše má důsledky pro vznik resp. hledání způsobu, jak eliminovat černé pasažerství. J. Špalek upozorňuje na to, že jestliže k poskytnutí veřejného statku stačí pouze jediný dobrovolník, je černé pasažerství logickou a efektivní volbou většiny členů společnosti. Je proto žádoucí hledat způsob, jak přimět jednotlivce k dobrovolnému přispívání na veřejný statek. Tomuto problému se autor věnuje v rámci páté kapitoly. Podává přehled a charakteristiku

jednotlivých modelů a přístupů (Lindahl – Wicksell, Groves – Ledyard, aj.), přičemž dospívá k závěru, že konkluze zmíněných modelů zůstává i nadále jen v rovině teorie. Východiskem z této „teoretické uličky“ směrem k praxi je možné experimentální testování uvedených přístupů, jak na ně například ukazuje V. Smith.

Šestá kapitola, věnovaná charitě jako veřejnému statku, je v jistém smyslu „prologem“ k závěrečným kapitolám knihy. Vychází se z ní z pozorovaného rozporu mezi převažující klasickou teoretickou reflexí problému „veřejných statků“, kdy podle této teorie je soukromé poskytování veřejného statku vyloučeno, resp. je neefektivní, a na straně druhé z reálně existujících faktů, které zmíněný závěr problematizují. Je to i případ charity, která je analogem veřejného statku. Autor si klade otázku, „proč se lidé chovají v rozporu s teoretickým modelem veřejných statků“ (s. 67) a hledá na ni odpověď v rámci existujících modelů charity. Ukazuje, že existuje zjevný rozpor mezi teoretickým předpokladem černého pasažerství při přispívání na charitu a reálnou úspěšností dobrovolného mechanismu jejího poskytování. Diskurs o charitě jako veřejném statku je veden zejména v rámci čistého altruismu (Becker) a tzv. nečistého altruismu (Andreoni). Model čistého altruismu je založen na ideji soukromého poskytování veřejných statků, na předpokladech veřejnosti, maximalizace užitku a Nashově rovnováze. Model nečistého altruismu předpokládá vedle čistě altruistického motivu přispívání na charitu i „warm-glow“ motiv, kdy jedinec získává užitek ze samotného daru tím, že „se zúčastní dobré věci“ a má z této účasti individuální prospěch.

Za nejpřínosnější a také za potenciálně nejdiskutovanější část publikace považuji druhý okruh problémů (počínaje osmou kapitolou), který se týká ekonomických

experimentů a experimentů s veřejnými statky. V této části knihy ústí autorem uvedený leitmotiv knihy, jímž je srovnání tradiční ekonomické teorie veřejných statků v podobě, v jaké je přednášena studentům vysokých škol, s konkrétními projevy této teorie, resp. s anomáliemi, na něž není explanační paradigma moderní mainstreamové ekonomické teorie dostatečně robustní.

J. Špalek kriticky srovnává tradiční mainstreamové ekonomické teorie veřejných statků s pozorovanými anomáliemi, což se v praxi projevuje v tom, že lidé se v praxi chovají „diametrálně odlišně, než předpokládá ekonomický model“. Klade si otázku, zda je (i zásluhou ekonomických experimentů) vhodné nadále vycházet z tradičního předpokladu striktně racionálního jedince, který za všech okolností maximalizuje svůj materiální užitek. Východiskem k jím hledané odpovědi je idea omezené racionality a teorie vyhlídek v kontextu kritického pohledu na vnímání racionality v moderní mainstreamové ekonomické teorii opírající se o axiom *homo economicus*.

Podle teorie užítu propojené s teorií her (von Neumann, Morgenstern, 1944) je v paradigmatu této teorie základním předpokladem volby varianty předpoklad, že lidé se při volbě varianty řídí principem velikosti užítu plynoucího z daného rozhodnutí a pravděpodobností, s níž se daná volba pojí. Z pohledu teorie rozhodování a ekonomie je očekávaná hodnota průměrným výsledkem opakované hry. Aniž to většinou teoretici ekonomové zmiňují, vědecká explanace tohoto problému je metodologicky zakotvena na postupu popsaném v axiomaticko-deduktivním explanačním modelu, kdy v případě klasické teorie veřejných statků je výchozí tezí axiom racionálního chování (idea *homo economicus*) a z něho odvozené vysvětlující teorie. Experimentální

pokusy v ekonomii však narušily jednoznačnou dominanci neoklasické interpretace ekonomických problémů. Autor zmiňuje zejména roli a přínos V. Smitha, který založil v roce 1950 první stálou laboratoř experimentální ekonomie. Je vhodné připomenout, že absolutní dominanci axiomu *homo economicus* a z něho vyplývajících závěrů narušily již předtím Prestonovy a Barattovy (1948) pokusy s chováním osob na aukcích za podmínek nejistoty. Jejich pokusy vedly k závěru, že lidé nadhodnocují malé pravděpodobnosti a podhodnocují velké pravděpodobnosti. Očekávaný užitek se nemusí rovnat očekávané hodnotě. Dochází k porušení axiomu nezávislosti patřícího do teorie očekávaného užítu. Při porovnávání závěrů vyplývajících z teorií hlavního proudu a závěrů empirických pokusů ekonomického chování osob dochází k nesouladu, který odpovídá „kuhnovské anomálii“ znejišťující (zpochybňující) klasické paradigma o *homo economicus*.

Implikací z uvedených experimentů se dochází k závěru, že rozhodující se subjekt není jen racionálně se rozhodující individuum, nýbrž i psychologicky uvažující tvor, který při „hře o užitek“ projevuje různou *psychologickou* averzi k riziku. Rodí se tak prospektová teorie, pro níž J. Špalek volí český ekvivalent „teorie vyhlídek“. Ta vystupuje v roli explanační alternativy k neoklasické teorii.

V prospektové teorii vystupuje volící subjekt nejen jako racionálně se rozhodující jedinec, ale zároveň se rozhoduje s ohledem na psychologické faktory („vyhlídky“ na potenciální výsledek). Zde je vhodné blíže zmínit a vyzvednout Kahnemanův a Tverskeho přínos pro oblast ekonomických experimentů. Kahneman a Tversky v rámci experimentů prozkoumali řadu osob, které si vybírali mezi hrami s kladnými prospekty, a mezi hrami s negativními prospekty

(volbou mezi prohrou a ještě větší prohrou). Objevíli, že preference jsou v případě negativních prospektů zrcadlovým obrazem preferencí v případě kladných prospektů. Změna znaménka prospektu podstatně mění pořadí preferencí při rozhodování („reflection effect“). Tak například v případě, kdy je výhra sice principiálně možná, avšak málo pravděpodobná, si lidé zvolí hru s potenciálně vyšší výhrou. V případě, že byly nabídnuty tytéž hry, avšak s negativními vyhlídkami, preference jsou zrcadlovým obrazem preferencí případů s kladnými vyhlídkami.

Ukazuje se, že lidé jinak peněžně hodnotí tentýž kladný užitek, ve srovnání s týž případným odejmutím užtku. Prospektová teorie je příkladem reakce na „kuhnovskou anomálii“ ve vědecké explanaci. J. Špalek implicitně pojímá vztah mezi moderní mainstreamovou teorií a „teorií vyhlídek“ (prospektovou teorií) jako formálně logistický vztah podle zákona vyloučeného třetího. Podle mého soudu však nejde o disjunkční množinu teorií, nýbrž o vztah, který lze vysvětlit podle zákona sporu. V tomto smyslu tedy idea „homo economicus“ ztrácí svou „univerzální platnost“ stejně tak, jak tuto univerzalitu v oblasti fyziky ztratila newtonovská mechanika počátkem 20. století jako „mezni případ“ einsteinovské relativistické fyziky.

Autor v odvolání se na soudobou vědeckou diskusi podává bližší vymezení pojmu „ekonomický experiment“ a podává jeho klíčové principy, jimiž jsou opakování a replikace. Opakováním experimentu se rozumí jeho další provedení, kdy se experimentátor usiluje přísně dodržet podobu opakovaného experimentu. Z tohoto pohledu jde tedy o procedury, které odpovídají postupům a zásadám experimentu v přírodních vědách. Princip replikace znamená přípustnost mírných změn v novém provedení

experimentu. Jestliže smyslem opakování je srovnávání výsledků téhož experimentu, replikace má postihnout fenomén v pozadí, prokázat, že tento je dostatečně robustní s ohledem na malé či velké změny v nastavení experimentu. V tomto ohledu se experiment podobá parametrům tak, jak se například používá v psychologii.

Atributem experimentu (jako experimentální metody) je jeho úplná kontrola nad jeho průběhem. To znamená, že experimentátor plně ovládá podmínky experimentu. To je předpoklad, s nímž však neoklasická ekonomie nepracuje. Metoda experimentální ekonomie spočívá v tom, že je laboratorně možné reálně navodit existující mikroekonomický systém, který simuluje reálný jev. Ekonomické subjekty pak v daných podmínkách činí svá rozhodnutí, za něž v závislosti na druhu rozhodnutí dostávají individuální finanční odměnu.

J. Špalek s odvoláním se na V. Smithe uvádí následující podmínky pro udržení kontroly – nemožnosti nasycení, podstatnosti odměny, dostatečné výše odměny a soukromí. Nemožnosti nasycení se rozumí předpoklad, že subjekty preferují větší odměnu před menší a že neexistuje taková výše odměny, kterou by subjekty vnímaly jako dostatečnou a která by je nemotivovala k jejímu navyšování. Odměna je podstatná v tom, že odměna účastníka experimentu je závislá na jeho rozhodnutích. Dostatečností odměny se rozumí taková výše odměny pro účastníka experimentu, kdy výše odměny musí převyšovat náklady spojené s účastí v experimentu, přičemž pro účastníka experimentu je v dané situaci výhodné maximalizovat z účastníků výši výhry. Princip soukromí znamená, že každý účastník experimentu má povědomí o výši vlastního zisku, přičemž zisky ostatních účastníků (s výjimkou případu, kdy jsou součástí experimentu) jsou

mu neznámé a nemohou ovlivnit rozhodování účastníka experimentu.

Těžištěm zkoumání experimentální ekonomie v oblasti veřejné ekonomie je model veřejných statků, a to především mechanismus jejich soukromého poskytování na základě tzv. mechanismu dobrovolného přispívání na veřejný statek. Tomuto problému se autor věnuje v samostatné (deváté) kapitole. Seznamuje čtenáře s typologií experimentů s veřejnými statky (experimenty zaměřující se na hledání obvyklé míry poskytování veřejného statku v podmínkách dobrovolného mechanismu přispívání, experimenty hledající faktory ovlivňující o míru přispívání, experimenty hledající variantní mechanismy dobrovolného přispívání na veřejný statek). Dochází k závěru, že je možné na základě empirické analýzy považovat za prokázané, že lidé se v situaci, která umožňuje černé pasažérství, také takto chovají. Na straně druhé však upozorňuje, že nelze prokázat, že by tento závěr byl jednoznačně dominantní, jak to předpokládá neoklasická teorie veřejných statků. Ukazuje se totiž, že ač množství veřejného statku poskytované na dobrovolné bázi není na společensky optimální úrovni, není ani nulové. Znamená to, že lidé do určité míry dobrovolně přispívají na veřejné statky.

Závěrečná kapitola je věnována alternativním mechanismům soukromého přispívání na charitu. Charita je příkladem soukromého poskytování veřejného statku. Autor publikace se v ní zamýšlí nad problémem, jakou formu charitativní sbírky zvolit, aby se tato více blížila k paretovsky efektivnímu stavu. Řešení tohoto problému má nezanedbatelný praktický význam, neboť se vychází z předpokladu, že ta forma sbírky, která se v laboratoři ukáže jako nejefektivnější, bude z empiricky testovaných variant nejlepší i v realitě.

V přílohové části recenzované publikace se můžeme seznámit s ukázkou a výsledky výukového experimentu s veřejnými statky, který autor provádí se studenty Masarykovy univerzity v rámci jednoho z kurzů, který je zaměřen na teorii a praxi státních zásahů a veřejné finance. Přestože se jedná o výukový experiment, v němž např. nelze vždy dodržet podmínku stejného počtu účastníků jednoho sezení experimentu, jeho výsledky jsou z velké části v souladu s publikovanými výsledky reálných experimentů s veřejnými statky. Jsou i podnětem pro další výzkum v ČR.

Kniha na první pohled zaujme čtenáře jak způsobem zpracování problému, tak i formou jeho výkladu. Autor v ní nastoluje řadu problémů, které vedou čtenáře k zamyšlení, přitakání, souhlasu, pochybování, případně nesouhlasu na straně druhé. Vyvolává otázky k vědecké diskusi, a v tom spatřuji klíčový význam práce. Závěrem zmíním jeden relevantní fakt, jímž je skutečnost, že vydání recenzované publikace se dílem časově krylo s vydáním monografie slovenského autora V. Baláže, jejíž recenzi čtenář najde v Ekonomickém časopise 4/2010, s. 423–427). Doporučuji zájemcům o tuto problematiku prostudovat si obě publikace. Balážova rozsáhlá kniha obsahuje vedle problematiky behaviorální ekonomie a financí i vlastní ekonomické experimenty v komparaci s reprezentativními světovými výzkumy. J. Špalek samozřejmě objektivně nemohl reagovat na výsledky obdobného výzkumu učiněného ve Slovenské republice a pokusit se tak v komparaci dvou velmi blízkých kulturních prostředí empiricky prověřit roli faktorů prostředí, jak na něj v teoretické rovině ukazuje ve své publikaci. Ostatně čtenář si tak může učinit sám. ■